

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

МОЧЕРНЮК Ярослава Миколаївна

УДК 94: 316.343.642 (477.41) «1861/1917» 043.3

**ДВОРЯНСЬКО-ПОМІЩИЦЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861 – 1917 РР.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник кандидат історичних наук, професор
ІВАНОВА ЛЮДМИЛА ГЕОРГІЇВНА,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
КАЗЬМИРЧУК МАРІЯ ГРИГОРІВНА,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри етнології та краєзнавства;

кандидат історичних наук, професор
КРИВОШЕЯ ІГОР ІВАНОВИЧ,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини,
професор кафедри всесвітньої історії
та методик навчання.

Захист відбудеться 19 жовтня 2018 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 18 вересня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Модернізація вітчизняного агропромислового комплексу та підвищення його конкурентоспроможності, створення необхідних умов для ефективного функціонування сільського господарства на сучасному етапі є одним із пріоритетів економічного розвитку України. Цей процес відбувається за участі фермерських господарств, які є головними постачальниками аграрної продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках. Саме вони здійснюють суттєвий внесок у валове виробництво сільськогосподарської продукції. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. таку роль відігравали багатогалузеві дворянсько-поміщицькі господарства. Досвід вивчення прикладів їх ефективного господарювання зумовив нові тенденції розвитку продуктивних сил Київської губернії, що безумовно актуально для формування сучасних програм модернізації сільського господарства.

В сучасній вітчизняній історіографії у вивченні питання дворянсько-поміщицького господарства спостерігається перехід від використання радянських ідеологічних методів дослідження до всебічного й неупередженого аналізу фактичного матеріалу. У зв'язку з цим актуально проаналізувати, як насправді відбувалась модернізація сільськогосподарського і промислового виробництва у дворянсько-поміщицьких господарствах на прикладі окремих губерній і регіонів, де дворяни зберегли за собою сильні позиції у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Важливість дослідження окресленої нами теми визначається і недостатньою вивченістю цієї проблеми на регіональному рівні, необхідністю створення праць узагальнюючого характеру, в яких осмислювалася б роль дворянсько-поміщицьких господарств у розвитку аграрних традицій як в Україні у цілому, так і у Київській губернії зокрема. В цьому сенсі даний регіон є показовим, оскільки тут вплив дворянсько-поміщицького господарства на аграрні відносини, включаючи й поширення передового досвіду, розвиток орендних і кредитних відносин, а також основ підприємництва у пореформений період, є очевидним. Ця обставина зумовлює актуальність ретроспективного аналізу місцевого дворянсько-поміщицького господарства і має не тільки науково-теоретичне, а й важливе практичне значення щодо визначення напрямів розвитку великих сільськогосподарських підприємств України на сучасному етапі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» і відповідно до науково-дослідної проблематики кафедри історії України факультету історичної освіти «Актуальні проблеми історії України». Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 8 від 29 березня 2012 р.). Уточнену редакцію теми дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 26 жовтня 2017 р.).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного, об'єктивного дослідження джерельної бази та аналізу історіографії дослідити особливості функціонування дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії за умов формування ринкових відносин другої половини XIX – початку XX ст.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- *з'ясувати* стан наукової розробки теми, проаналізувати її джерельну базу та обґрунтувати теоретико-методологічні принципи дослідження;
- *проаналізувати* процес законодавчого регулювання дворянського землеволодіння губернії та правові заходи російської влади проти польської шляхти і землевласників після Січневого повстання 1863 р.;
- *дослідити* головні тенденції та особливості аграрного розвитку Київської губернії у пореформений період;
- *визначити* характерні риси дворянського землеволодіння краю у пореформений період, з'ясувавши вплив на поміщицьке господарство оренди, застави, продажу та кредитування;
- *розкрити* внутрішній устрій, організацію дворянсько-поміщицьких господарств регіону, проаналізувати їх матеріально-технічну забезпеченість та способи використання найманої робочої сили;
- *вивчити* участь дворян краю у сільськогосподарському, промисловому та торгово-фінансовому підприємстві та встановити рівень ефективності дворянсько-поміщицьких господарств у пореформений період;
- *окреслити* перспективні напрями вивчення та всебічного узагальнення питань аграрного розвитку Київщини; сформулювати рекомендації щодо подальших наукових розробок, спрямованих на зміцнення та розвиток великих сільськогосподарських товаровиробників України.

Об'єктом дослідження є сільськогосподарський розвиток Київської губернії у пореформений період за умов активного формування ринкових відносин.

Предмет дослідження – дворянсько-поміщицьке господарство Київської губернії у 1861 – 1917 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1861 – 1917 рр., коли в аграрному секторі економіки українських губерній Російської імперії відбувалися реформаційні процеси, які активно впливали на стан дворянсько-поміщицького господарства, сприяли його ринковій еволюції. Вибір *нижньої межі* дослідження (1861 р.) зумовлений початком реформаційних змін сільськогосподарської галузі внаслідок селянської реформи 1861 р. *Верхньою межею* є 1917 р., пов'язаний із жовтневим переворотом та проголошенням більшовицького «Декрету про землю».

Географічні межі дослідження охоплюють територію Київської губернії, яка у визначений хронологічний період займала площу у 50998 кв. км. та складалася із 12 повітів: Київського, Сквирського, Радомишльського, Бердичівського, Уманського, Липовецького, Таращанського, Черкаського, Чигиринського, Звенигородського, Васильківського, Канівського.

Методологічна основа дисертації зумовлена сучасними підходами до історичного пізнання та ґрунтується на загальних принципах історизму, багатфакторності, науковості, об'єктивності, системного аналізу

господарських процесів, положеннях і принципах, що спираються на досягнення вітчизняної й зарубіжної історичної науки.

Для досягнення поставленої мети використовувались такі методи, як історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, статистично-економічний, системний, кількісний, проблемно-хронологічний, структурний підхід і комплексний аналіз.

Історико-порівняльний метод застосовано як засіб співставлення аграрної політики царського уряду на різних етапах законодавчого регулювання щодо дворянсько-поміщицького господарства з метою виявлення як загальних рис так і певних особливостей. Проблемно-хронологічний та історико-типологічний методи дозволили репрезентувати окремі проблеми, визначити внутрішню періодизацію окремих етапів, простежити якісні зміни розвитку дворянсько-поміщицького господарства. З метою максимально цілісного дослідження конкретно-історичних процесів, розкриття внутрішніх механізмів функціонування окреслених систем був застосований історико-системний метод. З його допомогою дворянські господарства розглядалися у вигляді цілісних систем, окремі елементи яких (землеробство, тваринництво, лісництво, промислове виробництво) розвивалися в тісному взаємозв'язку.

Історико-генетичний метод дає можливість простежити закономірності історичного розвитку, відтворити процес формування дворянсько-поміщицького господарства, вивчити передумови його становлення та подальшу еволюцію.

Статистично-економічний метод дисертаційного дослідження дозволив ґрунтовно охарактеризувати зміни у розвитку землеробства й тваринництва в дворянсько-поміщицьких господарствах, прибутковість і матеріальні витрати. Виконання цього завдання полегшило компонування загальноприйнятих принципів і методів об'єктивного та всебічного пізнання історичних подій, фактів, явищ.

Наукова новизна та теоретична значущість результатів дисертації полягає у тому, що:

Вперше в українській історіографії:

- здійснено комплексний аналіз особливостей функціонування дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії у пореформений період;

- до наукового обігу введено раніше не опубліковані і не використані архівні матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі-ЦДІАУ у м. Києві), Державного архіву Київської області (далі-ДАКО) та Державного архіву Черкаської області (далі-ДАЧО) (описи маєтків та господарської діяльності дворян Макарівської волості Київського повіту, Радомишльського, Черкаського, Бердичівського повітів тощо);

- проаналізовано стан наукової розробки проблеми в українській та зарубіжній історіографії, встановлено повноту джерельного забезпечення теми;

- систематизовано та проаналізовано статистичні матеріали, на основі яких автором самостійно складені таблиці щодо застави землі в банківських установах, купівлі-продажу землі, вартості землі, забезпеченості маєтків сільськогосподарським реманентом, розподілу поміщицької землі за угіддями;

- дається оцінка рівня ефективності дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії різних типів (дрібні, середні, великі).

Удосконалено та доповнено:

- аналіз особливостей законодавчого регулювання дворянського землеволодіння губернії та правові заходи російської влади проти польської шляхти та землевласників після Січневого повстання 1863 р.;

- дослідження ролі дворянсько-поміщицького господарства в аграрному розвитку Київської губернії.

Набули подальшого розвитку:

- характеристика факторів розвитку дворянсько-поміщицького господарства Київщини, що включає аналіз основних засобів виробництва (землі, сільськогосподарського реманенту, робочої худоби), трудових ресурсів (використання найманої робочої сили) та фінансових ресурсів (оренда, застава, продаж та кредитування), що дозволило виявити ступінь впливу визначених чинників на економічну ефективність функціонування дворянсько-поміщицьких господарств губернії у пореформений період;

- дослідження особливостей промислового та торгово-фінансового підприємництва дворян Київщини та їх взаємозв'язок із сільськогосподарським виробництвом.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання фактичного матеріалу, основних положень та висновків дисертації при підготовці узагальнюючих праць з історії України, економічної історії, історії українського села, лекційних історико-краєзнавчих курсів для студентів вищих навчальних закладів, при підготовці підручників та навчально-методичних посібників, у процесі викладання у вищих навчальних закладах, науково-освітній роботі та пошуково-дослідній практиці.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднені на засіданнях кафедри історії України факультету історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова у 2012 – 2016 рр. та на десяти науково-практичних конференціях, серед яких дві міжнародні, три всеукраїнські конференції з міжнародною участю, та п'ять всеукраїнських, а саме: III Міжнародна науково-практична конференція «Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину» (Одеса, 2015); Міжнародна науково-практична конференція «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Херсон, 2015); Дніпропетровська сесія III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 2014); III Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (Кам'янець-Подільський, 2014); Четверта всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2014); регіональна міжвузівська науково-практична конференція «Гадяцька угода 1658 р. в контексті польсько-українських історичних взаємин» (Житомир, 2012); IV, V, VI, VII Драгоманівські читання молодих істориків (2012 – 2016).

Публікації. Основні результати дослідження відображено у **16** публікаціях, серед яких **5** статей у фахових виданнях МОН України, **2** з яких

опубліковано у виданнях, що індексуються міжнародними наукометричними базами даних, решта-матеріали конференцій.

Структура дисертації зумовлена специфікою поставлених мети та завдань, логікою розкриття й характером досліджуваної теми. Робота складається із переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (одинадцять підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків, складених на підставі авторських підрахунків та досліджень. Загальний обсяг дисертації становить 256 сторінок (із них: основний текст- 187 сторінок, список використаних джерел і літератури 35 сторінок (303 позиції); додатки 34 сторінки (23 позиції)).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, хронологічні та територіальні межі, сформульовано мету і завдання дисертації, окреслено наукову новизну і практичне значення, розкрито методологічні засади дослідження, подано інформацію про апробацію одержаних результатів та публікації.

У першому розділі «**Історіографія та джерельна база**» проаналізовано історіографічний доробок попередників та джерельну базу дослідження.

В *історіографічному огляді* опрацьовано опубліковані наукові дослідження (монографії і наукові статті-136, дисертації-8), які певною мірою дотичні досліджуваній проблемі. Вітчизняну та зарубіжну історіографію було поділено на три групи за проблемно-хронологічним принципом: 1) дорадянська історіографія (1861 – 1917 рр.); 2) дослідження радянських часів (1920 – 1990 р.); 3) сучасна історіографія (з 1991 р. – до теперішнього часу).

У цілому в *дорадянській історіографії* дане питання включало три основні течії: офіційно-консервативну, ліберальну й марксистську. Серед дослідників офіційно-консервативного напрямку історіографії, які у своїх працях розглядали поміщицьке господарство Київської губернії у контексті загального аграрного розвитку Правобережної України та ідеалізували роль поміщицьких маєтків, варто виділити праці Д. Воейкова та В. Загоскіна¹, І. Черниша², Т. Осадчого³. У дослідника А. Антоновича⁴ особливу стурбованість викликали процеси купівлі-продажу поміщицької землі, наслідком якої став перехід дворянської землі до представників інших станів при переважанні польського землеволодіння у регіоні.

¹ *Воейков Д.* Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле / Воейков Д., Загоскин В. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1867. – 144 с.

² *Хлебная торговля в Киевской губернии* / Обследование, произведенное Агрономическим отделом земской управы Киевской губернии под руководством и редакцией И. Черныша. – К.: Типо-литография на сл. К. Круглянского, 1914. – 290 с.

³ *Осадчий Т.* Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае (На Украине, Подолии и Волыни). Опыт статистико-экономического исследования. – К.: Тип. Каткова, 1899. – 84 с.

⁴ *Антонович А.* Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России. – М.: Тип. А. Мамонтова, 1898. – 88 с.

Автори *ліберального напрям*у історіографії (П. Чубинський⁵, Ю. Янсон⁶ та ін.) розглядали економічну кризу поміщицьких господарств як наслідок прояву негативних аграрних тенденцій кінця XIX ст. у Російській імперії, приділяючи особливу увагу вивченню впливу поміщицького господарства на загальний стан сільськогосподарського виробництва.

Марксистський напрям в історіографії XIX – початку XX ст. представлений працями О. Пешехонова⁷, який негативно оцінював поміщицькі господарства, критикуючи уявлення про можливість та доцільність співіснування дворянського і селянського землеволодіння.

У *радянський період* спостерігалися кардинальні зміни у підходах та оцінках при вивченні поміщицького господарства, посилювалися негативні оцінки всього, що стосувалося цього питання. Серед *українських та російських дослідників* першого періоду (1920 – ті – початок 1930 – х рр.), які вивчали поміщицьке господарство лише в загальному контексті розвитку аграрних відносин другої половини XIX – початку XX ст., варто згадати роботи Ф. Слабченка⁸, О. Степанишиної⁹.

З початком 30 – х і до середини 50 – х рр. проблема вивчення поміщицького господарства практично зникла зі сторінок радянської історичної літератури. Серед деяких праць, які мають важливе значення для вивчення обраної нами теми, потрібно відзначити дослідження К. Воблого¹⁰, П. Ляценка¹¹ та інших науковців, які вивчали лише деякі аспекти аграрного розвитку Правобережної України.

Натомість, для праць другої половини 50 – х – першої половини 80 – х рр. характерне поступове витіснення цитатно-ілюстративного стилю викладення матеріалу, значно розширилася джерельна база досліджень, які позбулися певних історичних догм. Вагомий внесок з цієї тематики зробили *українські історики* І. Гуржій¹², В. Теплицький¹³ та інші. Значний внесок у вивчення

⁵ *Свеклосахарные заводы Российской империи с официальными статистическими о них данными за компанию 1871 – 1872 гг.* – Киев: Изд. Киев. отд. Русского техн. общ., 1873. – 76 с.

⁶ *Янсон, Ю.* Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в Юго-западных губерниях: Читано в торжественном собрании В. Э. Общества 31 октября 1868 г. – СПб.: Тип. Товарищ. «Общественная польза», 1868. – 20 с.

⁷ *Пешехонов А.* Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы / А. Пешехонов. – СПб: Тип. Н.Н. Клобукова, 1906. – 160 с.

⁸ *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття: В 2-х т. / М. Слабченко. – Одеса: Держ. вид-во України, 1925. – Т.1. – 318 с.

⁹ *Степанишина О.* Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. – К., 1930р. – 186 с.

¹⁰ *Воблий К.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості / К. Воблий. – К.: Вид. Всеукраїнської Академії Наук, 1930. – Т. 2: 1861/62–1894/95. – 245 с.

¹¹ *Лященко П.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России: Описательно – статистическое исследование. – СПб, 1912. – 656 с.

¹² *Гуржій І.* Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90 – х років XIX ст. / І. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968 – 192 с.

¹³ *Теплицький В.* Реформа 1861р. і аграрні відносини на Україні (60 – 90 – ті рр. XIX ст.) / В. Теплицький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 305 с.

поміщицького господарства зробили Л. Минарик¹⁴, та О. Анфімов¹⁵. В їхніх працях ґрунтовно розкриті особливості поміщицького господарства та їх матеріально-виробнича база, вперше показано відмінність землеволодіння селян від поміщицького за розмірами і складом угідь та висвітлено питання аграрного перенаселення.

З другої половини 80 – х років ХХ ст. спостерігаються нові тенденції та напрями в історичній науці, зокрема, активізується вивчення економічного розвитку України, ринкові та товарно-грошові відносини (І. Лісевич¹⁶).

З проголошенням Незалежності України у 1991 р. напрям наукових інтересів українських дослідників, які займалися вказаною проблематикою, кардинально змінився. Підтвердженням цього слугують численні сучасні праці з історії сільського господарства, поземельних відносин на Правобережній Україні (Л. Іванової¹⁷), в тому числі і в Київській губернії (І. Кривошеї¹⁸, Т. Лазанської¹⁹, Н. Темірової²⁰, М. Казьмирчук²¹, В. Шевченка²² та ін.). Визначено важливість появи вузькоспеціалізованих, дотичних до обраної теми дисертаційних досліджень, присвячених поміщицьким господарствам Правобережної України (О. Рудь²³); земельним володінням Потоцьких (О. Лобко²⁴).

З'ясовано, що *зарубіжна історіографія* репрезентована, головним чином, *російськими дослідженнями* з історії поміщицьких господарств

¹⁴ Минарик Л. Статистика землевладения 1905 года как источник по изучению крупного помещичьего землевладения России в начале XX века // Малоисследованные источники по истории СССР XIX – XX вв. – М., 1964. – С. 56 – 73.

¹⁵ Анфімов А. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А. Анфімов. – М.: Наука, 1969. – 395 с.

¹⁶ Лісевич І. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). – К.: Інститут історії України АН УРСР, 1993. – 87 с.

¹⁷ Іванова Л.Г. Деякі питання соціально-економічного становища селян Правобережної України у XVIII ст. в дожовтневій історичній літературі / І. Іванова // Український історичний журнал. – 1987. – № 8. – С. 55 – 64

¹⁸ Кривошея І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ігор Іванович Кривошея. – Умань, 1997. – 268 с.

¹⁹ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Лазанська Т. – К.: Вид-во НАН України, 1999. – 282 с.

²⁰ Темірова Н. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Темірова Н. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.

²¹ Казьмирчук М. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861 – 1917рр.) / М. Казьмирчук. – К.: Логос, 2011. – 398 с.

²² Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861 – 1917 рр.): Монографія / В.М. Шевченко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. – 344 с.

²³ Рудь О. Панська садиба на Правобережній Україні: економічний та соціально- культурний аспекти (друга пол. XIX – поч. XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Олег Миколайович Рудь. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 211 с.

²⁴ Лобко О. Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831 – 1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Оксана Анатоліївна Лобко – К., 2008. – 275 с.

Н. Проскурякової²⁵ та В. Літуєва²⁶. Крім того, певну важливість для дисертаційного дослідження мали праці таких іноземних дослідників, як Д. Байрау²⁷, Д. Бовуа²⁸. У них подано комплексний аналіз особливостей аграрних відносин періоду реформ 1860 – 1880 – х рр. у Російській імперії та наведено оглядові дані щодо поміщицького землеволодіння.

Отже, комплексний аналіз історіографії проблеми засвідчив необхідність розподілу досліджень на три хронологічно-тематичні групи: дорадянський, радянський та сучасний. Праці дорадянського періоду представників офіційно-консервативного, ліберального та марксистського напрямів досить часто мали публіцистичний характер і залежали від особистісного бачення авторами тенденцій розвитку поземельних відносин кінця ХІХ – початку ХХ ст. Натомість у радянський період спостерігалось панування марксистсько-ленінської методологічної концепції, що передбачала необ'єктивну критику дворянсько-поміщицького господарства. Висунуті концепції сучасної історіографії збагачують уявлення про місце дворянсько-поміщицького господарства в аграрному секторі пореформеного періоду, а теоретичні і фактологічні напрацювання зарубіжної історіографії можуть бути використані й вітчизняною історичною наукою. Аналіз історіографії дозволяє дійти висновку про відсутність спеціальних праць, в яких обрана нами для дослідження тема була б предметом самостійного наукового вивчення. Цим і зумовлено звернення до її дослідження.

Джерельна база дослідження представлена різноплановими за змістом та характером історичними джерелами, які умовно можна поділити на такі групи: архівні матеріали, збірники опублікованих законодавчих документів і матеріалів, у тому числі статистично-довідкові та звітні матеріали маєтків, періодичні видання. У дисертації використано матеріали 29 фондів трьох архівосховищ України.

Групу архівних матеріалів становлять 73 справи, які зберігаються у ЦДАК України (вісімнадцять фондів), ДАКО (сім фондів), ДАЧО (чотири фонди).

Основний масив опрацьованих документів і матеріалів розміщений у фондах ЦДАК України: Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ф. 442); Київська палата цивільного суду (ф. 486); фамільний фонд Терещенків (ф. 830); Київське відділення Російського технічного товариства (ф. 730); Головна контора Смілянських заводів графів Бобринських (ф. 619); Старший фабричний інспектор Київської губернії (ф. 574); Київський окружний фабричний інспектор (ф. 575); Київське губернське управління державного майна (ф. 491); Запольська (фон Мекк) Кіра Миколаївна (1886 – 1969) – власниця маєтків у Київській губернії (ф. 846);

²⁵ *Проскурякова Н.* Земельный кредит и система ведения помещичьего хозяйства в России в конце XIX века / Н. Проскурякова // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 43 – 56

²⁶ *Литуев, В.* Земельная собственность как дворянская монополия в капиталистической России: Теоретические вопросы, информационная база данных, управление земельным рынком / В. Н. Литуев. – М.: Калита, 1997. – 236 с.

²⁷ *Темірова Н.* Реформа 1861 р. через призму поглядів іноземних дослідників / Н. Темірова // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2011 – Вип. 18. – С. 72 – 77

²⁸ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863 – 1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа [Перекл. на укр. З. Борисюк]. – К.: Критика, 1998. – 394 с.

Потоцькі (ф. 49); Управитель 4-го Поташнянського удільного маєтку Київського удільного округу, с. Поташня Канівського повіту Київської губернії (ф. 497) та ін.

У ДАКО важливими для дослідження є фонди: Київське губернське правління (ф. 1); Канцелярія київського цивільного губернатора (ф. 2); Київське губернське у селянських справах присутствіє (ф. 4); Київське дворянське депутатське зібрання (ф. 782); Київський повітовий предводитель дворянства (ф. 1238); Київське повітове поліцейське управління (ф. 1260); Колекція карт і креслень (ф. 1542) та ДАЧО: Корсунское волостное правление Каневского уезда Киевской губернии (ф. 18); Уманська повітова земельна управа (ф. 756); Кам'янський державний бурякоцукровий завод Головного управління цукрової промисловості України (ф. 823).

У ході написання дисертаційного дослідження було проаналізовано також збірники документів, законодавчі та нормативно-правові акти, щорічні звіти губернаторів, діловодні документи, документи банків, описи маєтків («Теплицко-Ситковецькое заповедное имение»²⁹, «Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Григория Андреевичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве»³⁰), статистичні матеріали кінця ХІХ – початку ХХ ст. («Статистика землевладения 1905 года»³¹, «Материалы по статистике движения землевладения в России»³², «О частном землевладении в Киевской губернии» Л. Скорнякова³³).

Цінним джерелом для вивчення історії та господарського розвитку Київської губернії другої половини ХІХ ст. є праці відомого історика та краєзнавця Л. Похилевича. Секретарем Київського губернського статистичного комітету В. Мозговим було складено кілька «Пам'ятних книжок». Зокрема, «Киевская губерния. Очерк»³⁴, в якому містяться короткі відомості майже з усіх галузей господарства.

Отже, джерельна база з проблематики дослідження, що включає в себе архівні матеріали та опубліковані документи, містить значний інформаційний матеріал. Найвагомішими для автора були архівні документи та матеріали, частину з яких уведено до наукового обігу вперше.

У цілому, нами з'ясовано, що тема дисертаційного дослідження не знайшла належного висвітлення у вітчизняній історіографії; джерельна база є

²⁹ *Теплицко-Ситковецькое заповедное имение графа К.К. Потоцкого Киевский и Подольской губерний.* – К., 1897. – 374 с.

³⁰ *Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Андрея, Алексея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской Выставки 1913 года в Киеве.* – К.: Типография Р.К. Лубковского, 1913. – 197 с.

³¹ *Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России.* СПб.: Изд. ЦСК МВД, 1907 – 272 с.

³² *Материалы по статистике движения землевладения в России / Под ред. А. Е. Рейнбота.* – СПб.: Тип. Киршбаума, 1896 – 1917. – 63 с.

³³ *О частном землевладении в Киевской губернии / Предисл. Л. Скорнякова.* – К., 1910. – Вып. VIII. – 63 с.

³⁴ *Мозговой В. Киевская губерния. Очерк.* Киев, Киевская губернская типография, 1881. – К., 1881. – 106 с.

досить репрезентативною та повною, що уможливило розкриття поставлених завдань за допомогою конкретних методологічних прийомів.

У другому розділі **«Еволюція дворянсько-поміщицького господарства та аграрний розвиток Київської губернії 1861 – 1917 рр.»** в хронологічному порядку систематизовано, проаналізовано й охарактеризовано закони, якими регулювались аграрні відносини на Правобережній Україні, у тому числі і в Київській губернії. Проаналізована законодавча реакція царизму на поземельні відносини в краї під впливом Січневого повстання 1863 р., яке стало черговим приводом для обмеження великого і середнього польського землеволодіння шляхом конфіскації, секвестру, експропріації, реквізиції та арешту. У пореформений період активно розвивається законодавче регулювання державного і комерційно-акціонерного іпотечного кредитування дворянського землеволодіння, що зумовлювалося призупиненням розорення маєтків та пристосуванням до капіталістичних форм і методів господарювання та товаризації виробництва.

Розкриваються особливості аграрного розвитку Київської губернії у 1861 – 1917 рр., що засвідчило їх залежність від загальноринкових тенденцій. Основна відмінність цього регіону від інших – це розвинута переробна промисловість. Пореформена доба характеризувалася значним зростанням посівних площ із величезним переважанням хлібних культур та цукрових буряків, які визначалися природно-кліматичними умовами та пристосуванням рільництва до експорту зерна та цукру на зовнішній ринок. Так, протягом 1881 та 1905 рр. посівні площі під озимою пшеницею збільшилися з 341 тис. дес. до 371 тис. дес., ярової пшениці з 14 до 18 тис. дес., вівса з 261 до 346 тис. дес., цукрових буряків з 80,7 до 134 тис. дес. Зросли посіви коренеплодів, бобових культур і кормових трав для відгодівлі домашньої худоби, посилювався відхід від застарілого трипілля до більш продуктивних багатопільних систем у сільському господарстві Київщини.

Отже, законодавство стало одним із засобів, за допомогою якого російська влада взяла під контроль поземельні процеси в регіоні, спрямувала їх розвиток у необхідному для держави напрямку, виходячи із економічних та етнічних реалій. У сільському господарстві Київської губернії другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалися значні зрушення, серед яких – розширення загальних посівних площ, зростання значення зернового господарства, підвищення загальної культури землеробства, розвиток тваринництва, лісового господарства. Характерною рисою стала більш виражена спеціалізація у вирощуванні пшениці, цукрового буряку та картоплі.

У третьому розділі **«Матеріально-виробнича база дворянсько-поміщицького господарства Київської губернії»** доведений вплив дворянського господарства на характер аграрного розвитку Київської губернії у досліджуваній період. Питома вага поміщицького землеволодіння у загальному та приватному землеволодінні становила 33,0 та 73,0%. Найбільшою питома вага у приватному землеволодінні була у Васильківському (92,5%), Канівському (81,9%), Черкаському (81,2%), та Звенигородському (81,1%) повітах. Найменшою – у Радомишльському повіті (58,8%). На відміну від інших українських губерній у краї дворянське землеволодіння було значною мірою латифундійним і виявилось досить стійким. Цьому сприяла урядова політика,

спрямована на посилення російського поміщицького землеволодіння після польського повстання 1863 р. та особливості розвитку сільськогосподарського виробництва регіону. Після польських повстань 1863 – 1864 рр. частка польського землеволодіння в 1896 р. зменшилася до 44,5% землі, а російським землевласникам належало 55,5% землі. У пореформений період у Київській губернії переважала грошова оренда. Крім неї, існували ще здольщина та відробітки. Велике значення для поміщицького землеволодіння мала іпотека. В усіх повітах зросли масштаби застави, збільшилася як площа заставленої землі, так і зросла сума позик, що вказує на розширення підприємництва і поширення капіталістичних методів господарювання. Землевласники губернії, окрім Дворянського та Селянського банків, заставляли землю у Київському та Полтавському акціонерних банках. Великі кошти, одержані під заставу земель, використовувалися у сфері торговельно-промислового підприємництва.

Внутрішня організація поміщицьких господарств залежала від способу ведення господарства. Якщо земля здавалася в довгострокову оренду, то управлінський апарат був мінімальним. З другої половини ХІХ ст. поступово почали змінюватись підходи до управління господарствами, у них з'являлись нові посади, необхідні для ведення спеціалізованого господарства. Управління маєтками набувало ознак професіоналізації. Більша частина дворян передавала власні функції по керуванню господарством управлінському апарату. В маєтках проводилося господарське рахівництво і відповідна документація.

Дворянсько-поміщицькі господарства були в основному добре забезпечені сільськогосподарським реманентом та робочою худобою. Якщо брати до уваги обсяги виконуваних сільськогосподарськими машинами робіт, варто визнати, що рівень механізації дворянських господарств залишався на низькому рівні. На поміщицьких землях краю, що не здавалися в оренду селянам, рілля оброблялася переважно реманентом її власника. У технічному відношенні особливо виділялися великі економії із значними плантаціями цукрового буряку та великі польові господарства. Дрібні й середні поміщицькі господарства в губернії вдавалися до найму машин у полі і знарядь. В якості робочої худоби в губернії використовувалися головним чином коні та воли.

Відзначено, що особливістю Київщини було те, що обробіток дворянських земель здійснювався переважно за допомогою найманих сільськогосподарських робітників. Тому більшість дворянсько-поміщицьких господарств краю у пореформений період можна охарактеризувати як підприємства, що функціонували на ринкових засадах.

Для повітів із великими посівами цукрового буряку, які вимагали значної кількості робочих рук, характерним був найм як місцевих, так і прийшлих робітників. Для решти – найм винятково місцевих жителів. Загалом частка робіт, що виконувались прийшлими робітниками у поміщицьких маєтках губернії, була незначною. У дворянських господарствах краю широко використовувалися відробітки та натуральна форма оплати праці.

Отже, у пореформений період дворянсько-поміщицькі господарства Київщини мали ринковий, підприємницький характер, головними ознаками якого були обробіток землі власним інвентарем за допомогою сільськогосподарських машин, використання праці найманих робітників. На відміну від інших українських губерній, у краї значно менше була поширена

відробіткова система ведення господарства та натуральна форма оплати праці. Рівень ефективності господарської діяльності дворянських маєтків залежав від економічного планування та управління, наявності капіталів для залучення висококваліфікованих працівників і виробничого персоналу.

У четвертому розділі **«Підприємницька діяльність дворянства Київської губернії»** визначаються характерні особливості підприємницької діяльності дворян Київщини. Створивши конкурентоспроможні товарні господарства, вони одночасно із виробництвом сільськогосподарської продукції, вкладали свої кошти в цукрові, винокурні, пивоварні заводи і млини, що входили до складу маєтків. Це забезпечувало власникам отримання сталих прибутків. У досліджуваній період окреслилася спеціалізація окремих повітів губернії з переробки продуктів сільського господарства. Збільшення попиту на хліб на внутрішньому та зовнішньому ринках сприяло швидкому зростанню товарного зернового господарства. Розвиток рільництва викликав попит на землю, що призвело до збільшення посівних площ. Протягом 1860 – 1887 рр. площа орних земель збільшилася на 251,3 тис. дес. (9,7%). Станом на 1887 р. у краї було розорано 62% усієї площі губернії, а у 1912 р. цей показник становив 65%. Потреба збільшення врожайності та наявність великих площ спонукали до вдосконалення сівозмін. У великих маєтках застосовувалося багатопілля, у середніх та дрібних-три, чотири-пілля. Промислові заклади при поміщицьких маєтках задовольняли внутрішні потреби, а також реалізовували велику частину продукції на ринок. Київська губернія належала до району ринкового цукробурякового господарства. З 1883 до 1914 рр. посіви під цукровим буряком у губернії зросли у 2,5 раза. У 1912 р. 79 цукрових заводів з 39 826 робітниками виробили продукцію на суму 109 766 872 крб. Винокурне виробництво посідало друге місце після цукрово-рафінадного за обсягами виробництва та прибутковістю. У винокурінні обсяги виробленої продукції зросли з 2 036 983 крб. у 1861р. до 24 779 759 крб. у 1911р., тобто у 12 разів. Поступовий розпродаж великих лісових багатств Київщини (у 1887р. поміщикам належало 95% всіх лісів губернії) був найпростішим засобом отримання сталих прибутків. Досить прибутковою для дворян стала і борошномельна промисловість, яка характеризувалася доволі високим рівнем розвитку і масштабністю виробництва. Якщо у 1878 р. млини Київщини переробили продукції на суму 797 654 крб., то у 1912 р. – на 20 104 108 крб.

Аналізується торгово-фінансова діяльність дворянства краю. Перебудовуючи свої маєтки на капіталістичний лад, вони ставали водночас власниками промислових і торговельних підприємств, членами акціонерних компаній, власниками цінних паперів, прибуткової міської нерухомості тощо. Потужним джерелом нагромадження капіталів стали викупна операція, повернення експортерам акцизів на товари, повернення сплаченого ввізного мита на сировину, премії за вивезення продукції на експорт. Найпоширенішим видом торгово-фінансового підприємництва дворян губернії була торгівля хлібом. Наприкінці ХІХ ст. щорічне вивезення хліба з Київської губернії за кордон становило 19,9 млн. пуд. від загальноукраїнського експорту (понад 178 млн. пуд.). З другої половини ХІХ ст. поступово на перше місце вийшла оптова торгівля цукром-піском. У 1895 р. на Київській біржі було

продано 22,273 млн. пудів цукру. Велика кількість дворянсько-поміщицьких господарств стали постачальниками лісу на внутрішній і зовнішній ринок.

Зазначається, що головним показником результативності господарської діяльності дворянства є прибутковість маєтків. Нами проведено аналіз фінансового становища дрібних, середніх та великих маєтків. Дрібні поміщицькі маєтки за кількістю виробленої продукції обмежувалися споживанням. Рівень комерціалізації був вищим у середніх маєтках. Чітко виражений підприємницький характер мали великі господарства, основне призначення яких полягало не у споживанні продукції всередині господарства, а у відчуженні її на ринок. Власники великих багатогалузевих господарств шляхом удосконалення техніки і технологій виробництва, широкого використання найманої праці перетворили свої маєтки на рентабельні капіталістичні підприємства.

Отже, характерною рисою дворянсько-поміщицьких господарств губернії було формування агропромислових комплексів, які включали як виробництво сільськогосподарської продукції, так і її переробку. Господарства дворян спрямовувались на найпродуктивніші статті прибутку, характерні для регіону.

Отримані дисертантом головні наукові результати дозволили дійти таких **висновків:**

- Аналіз наукової літератури з проблем вивчення аграрної історії України засвідчив відсутність в українській та зарубіжній історіографії комплексного дослідження розвитку дворянсько-поміщицького господарства Київської губернії у пореформений період. Встановлено, що основні відмінності між напрямками історіографії дорадянського періоду стосувалися авторських оцінок ефективності дворянського господарства губернії, його рентабельності та ролі у сільськогосподарському виробництві. Для дослідників офіційно-консервативного напрямку було характерним критичне ставлення до динаміки скорочення дворянського землеволодіння краю. А представники ліберальної течії вбачали у цьому історично обґрунтовану закономірність. Автори марксистського напрямку доводили неминучість занепаду поміщицького господарства та зростання селянського. Характерною рисою радянської історичної науки був аналіз особливостей розвитку великого дворянського землеволодіння з позиції теорії про «класову боротьбу», як негативний чинник загострення економічної та соціальної ситуації. Цінними є праці сучасних дослідників щодо закономірностей та особливостей функціонування дворянсько-поміщицьких господарств регіону. Джерельна база дисертації, представлена архівними джерелами з трьох архівних установ України, документальними збірниками, статистичними даними, описами дворянських маєтків, матеріалами періодичної преси. Опрацьована джерельна база забезпечила достовірність виявлених фактів та сприяла дотриманню наукової об'єктивності, повноцінному виконанню поставлених завдань і мети дисертаційного дослідження. Обґрунтування методологічних засад дослідження дозволило визначити, що окреслені методи дослідження включали сукупність загальноприйнятих принципів і методів об'єктивного та всебічного пізнання історичних подій, фактів, явищ. Поєднання принципів науковості дослідження, історизму, функціональної системності, еволюційного розвитку та плюралізму, хронологічного із методами пізнання: наукового аналізу і синтезу,

ретроспективним та порівняльним, історико-статистичним, логічно-аналітичним, комплексного підходу, дозволило забезпечити наукову достовірність результатів дисертаційного дослідження.

- Дослідивши особливості законодавчого регулювання дворянського землеволодіння губернії та правові заходи російської влади проти польської шляхти і землевласників після Січневого повстання 1863 р., дійшли висновку, що законодавство стало одним із засобів, за допомогою якого російська влада взяла під контроль поземельні процеси в краї, спрямувала їх розвиток у необхідному для держави напрямку. У поземельних відносинах державою було вирішено такі основні завдання: формування інституції приватної власності на землю та створення умов для гарантування її недоторканості; унормування земельного ринку, оренди, іпотечного кредитування, застави, оцінки земельних угідь, успадкування та умов розпорядження земельною власністю.

- Головні тенденції та особливості аграрного розвитку Київської губернії у пореформений період значною мірою відзначалися скороченням природньої кормової бази, пристосуванням зернового господарства до потреб внутрішнього та зовнішнього ринків, підвищенням загальної культури землеробства. Реформа 1861 р. сприяла переорієнтації традиційного господарства на ринок. Для аграрних відносин Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. були характерними такі риси розвитку: посилення сільськогосподарської складової економіки регіону, домінування зернових культур і цукрового буряку, модернізація сільськогосподарської техніки та реманенту, широке використання мінеральних добрив, застосування вільнонайманої праці.

- На відміну від решти регіонів України, на Київщині землеволодіння було в значній мірі латифундійним. Сприяли цьому урядова політика та особливості економічного розвитку краю. Близькість зовнішніх ринків, спеціалізація краю на високоприбутковому вирощуванні та переробці цукрового буряку значно зміцнили дворянсько-поміщицьке господарство, дозволивши нагромадити значні капітали і пережити кризу, яка спіткала дворянсько-поміщицьке землеволодіння інших регіонів України. У пореформений період велику роль у підтримці фінансової стабільності дворян відіграла земельна оренда. На Київщині дворяни в основному самостійно вели господарство і лише частину землі здавали в оренду. До того ж, тут була поширена довгострокова оренда цілих маєтків. Дворянські господарства активно віддавали свої землі під заставу. Аналіз показників, які характеризують стан дворянсько-поміщицького господарства у досліджуваній період і заставу приватновласницьких земель у іпотечних кредитних установах показав, що до застави маєтків більше зверталися ті з дворян, хто сам вів господарство на основі найму. Яскраво виражений підприємницький характер дворянсько-поміщицьких господарств, більше за інших втягнутих в іпотеку, високий рівень позик, зумовлений наявністю виробничо-технічної бази у дворянсько-поміщицьких господарствах, є доказом виробничого використання іпотечних позик у значній частині заставлених маєтків. В цілому, державний довгостроковий кредит виступав головним засобом фінансової підтримки дворян у пристосуванні до капіталістичних форм і методів господарювання та товаризації виробництва.

- Внутрішня організація дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії цілком залежала від характеру їх господарської діяльності. Управління господарствами набувало професійних рис. Це дозволяло вести велике господарство підприємницького типу та забезпечувати його рентабельність. Використання в аграрному секторі Київської губернії вдосконалених сільськогосподарських машин призводило до концентрації виробництва. Закордонні та вітчизняні сільськогосподарські машини в ринкових умовах застосовувалися головним чином у великих дворянсько-поміщицьких господарствах, які успішно розвивалися. Забезпеченість земельними ресурсами, задовільне матеріально-технічне оснащення дозволяли дворянам активно впливати на сільське господарство, але поряд з цим частина дворянсько-поміщицьких господарств губернії не мали власного реманенту та робочої худоби, головним джерелом прибутків для яких була здача земельних угідь в оренду. Важливим нововведенням пореформеного періоду для дворянсько-поміщицьких господарств регіону був поступовий перехід до вільнонайманої праці. Найбільшого поширення він отримав у великих та середніх господарствах. У дрібних – наймана праця практично не застосовувалася через дорожнечу робочих рук. При цьому зазвичай у дворянсько-поміщицьких господарствах крім залучення найманих працівників, була поширена відробіткова система. Також пореформений період характеризувався поступовим подорожчанням вільнонайманої праці. Найбільший вплив на величину оплати праці робітників мала врожайність зернових у господарствах і географічне положення повіту, де відбувався найм. Головним постачальником найманих працівників у дворянські господарства було дрібне селянське господарство. Ядро робочої сили дворянських маєтків становили постійні наймані робітники, які були одним з гарантів рентабельного функціонування дворянсько-поміщицького господарства, на робочу силу припадала значна частина виробничих витрат у маєтках.

- Наявність на території Київської губернії родючих ґрунтів (крім Радомишльського та Київського повітів) сприяло розвитку у дворянсько-поміщицьких господарствах галузей, пов'язаних з вирощуванням зернових культур та цукрових буряків на продаж. Найбільш поширені були пшениця, озиме жито, ячмінь і овес. Вирощування таких сільськогосподарських культур, як просо, коноплі, льон, гречка, горох було незначним за обсягами і найчастіше обмежувалося рамками власного споживання. При цьому в другій половині XIX ст. постійно збільшувалися посівні площі під картоплею, що було пов'язано в першу чергу з потребами винокуріння. Рільництво доповнювали садівництво і городництво, якими займалися практично у всіх маєтках, але рідко в товарних розмірах. У зазначений період у Київській губернії у структурі дворянсько-поміщицьких господарств велике значення мало лісове господарство, яке відіграло велику роль як для розвитку основних сільськогосподарських галузей-рільництва і тваринництва, так і в якості допоміжної галузі, яка гарантувала отримання прибутку. Одними з найбільш розвинених видів виробництва у господарствах дворян Київщини залишалися цукроваріння та винокуріння, що були одними з важливих галузей переробної промисловості. Вигідність та значимість переробки виробленої сільськогосподарської продукції у маєтках дворян краю, традиційно

орієнтованих на вирощування зернових, зумовили розвиток млинарства, яке характеризувалося доволі високим рівнем розвитку і масштабністю виробництва. Характерним явищем в дворянському підприємництві регіону розглянутого періоду виступала багатопрофільність. Рівень ефективності дворянсько-поміщицьких господарств у другій половині XIX – на початку XX ст. на пряму залежав від ефективного економічного планування та управління, наявності вільних коштів для залучення достатньої кількості працівників. Високою прибутковістю вирізнялися багатогалузеві господарства, які мали власні цукроварні, винокурні та борошномельні заводи, і забезпечували замкненість виробничого циклу. Визначальною рисою економічного життя дворянських господарств Київської губернії було поширення підприємницької діяльності та зростання прибутковості господарства. Цьому сприяла спеціалізація окремих економічних повітів губернії, застосування нових технологій вирощування сільськогосподарських культур. Характерною особливістю розвитку передових дворянських господарств була їх участь у різних сільськогосподарських виставках, де вони демонстрували свої досягнення, переймали передовий досвід.

Отже, у пореформений період у Київській губернії були найбільш поширені дворянсько-поміщицькі господарства змішаного типу, власники яких прагнули отримати максимальний прибуток, розвиваючи одночасно кілька галузей і вдаючись при цьому як до відробіткових методів господарювання, так і до капіталістичних.

- Визначено перспективні напрями, означено рекомендації щодо подальшого дослідження та всебічного узагальнення питань еволюції дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії у пореформений період. Виходячи з отриманих результатів дослідження нами сформульовано такі практичні **рекомендації**: використовувати позитивний досвід організації дворянсько-поміщицьких господарств підприємницького типу з огляду на сьогоденні реалії у сільському господарстві України; вдосконалення законодавчого регулювання фермерських господарств України, їх державної підтримки шляхом створення низки нових та введення відповідних змін до існуючих нині нормативно-законодавчих актів щодо пільгового кредитування і страхування аграрних підприємств, технічного забезпечення через розвиток національного аграрного машинобудування тощо.

Публікації здобувача за темою дисертації:

Статті у фахових виданнях

1. Мочернюк Я.М. Оренда землі у поміщицьких маєтках Київської губернії друга половина XIX – початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6: Історичні науки: Зб. наук. праць. – Вип. 9. – К., 2012. – С. 156 – 160.

2. Мочернюк Я.М. Розвиток системи польського землеволодіння на Київщині після Січневого повстання 1863 р. / Я.М. Мочернюк // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – Вип. 80 (№1). – К., 2014. – С. 95 – 98.

3. Мочернюк Я.М. Основні тенденції розвитку тваринництва у Київській губернії у пореформений період / Я.М. Мочернюк // Наукові записки

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 1. Ч. 2. – Тернопіль, 2014. – С. 27 – 30.

4. Мочернюк Я.М. Поміщики Київської губернії у торгівельно-фінансовому підприємстві (друга половина XIX – початок XX ст.) / Я.М. Мочернюк // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – Вип. 114 (№11). – К., 2016. – С. 16 – 19.

5. Мочернюк Я.М. Участь поміщиків Київської губернії в експорті хліба в країни Західної Європи в пореформений період / Я.М. Мочернюк // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – Вип. 128 (№1) – К., 2018. – С. 63 – 65.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та її наукові результати досліджень

6. Мочернюк Я.М. Роль польських поміщиків у розвитку підприємництва у Київській губернії у пореформений період / Я.М. Мочернюк // «Sciences of Europe». – 2016. – Vol. 3, No 9 (9). – P. 13 – 16.

7. Мочернюк Я.М. Іпотечне кредитування поміщиків Київської губернії у пореформений період / Я.М. Мочернюк // «EVROPSKÝ FILOZOFICKÝ A HISTORICKÝ DISKURZ». – 2016. – Vol. 2, Is. 4. – P. 35 – 42.

8. Мочернюк Я.М. Розвиток польового господарства в поміщицьких маєтках Київської губернії в 1861 – 1917 рр. / Я.М. Мочернюк // Молодий вчений: науковий журнал. – К., 2016. – № 12.1 (40) (грудень). – С. 271 – 274.

9. Мочернюк Я.М. Організація господарств польських поміщиків Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Гадяцька угода 1658 р. в контексті польсько-українських історичних взаємин [зб. наук. праць]. – 2013. – С. 119 – 124.

10. Мочернюк Я.М. Особливості нормативно-правового регулювання поміщицького землеволодіння в Київській губернії у пореформений період / Я.М. Мочернюк // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – С. 142 – 152.

11. Мочернюк Я.М. Розвиток цукрового виробництва та винокурної промисловості в поміщицьких маєтках Київської губернії в 1861 – 1917 рр. / Я.М. Мочернюк // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – Випуск 2 (6). – С. 45 – 49.

12. Мочернюк Я.М. Маєток поміщика Київської губернії у пореформений період: економічна характеристика та ефективність господарства / Я.М. Мочернюк // Матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання». – Дніпропетровськ, 2014. – Ч.2. – С. 51 – 54.

13. Мочернюк Я.М. Особливості розвитку підприємництва в лісовому господарстві поміщиків Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю «Науковий діалог «Схід-Захід». – Дніпропетровськ, 2014. – Ч.2. – С. 24 – 28.

14. Мочернюк Я.М. Розвиток підприємництва в цукровій промисловості поміщицьких маєтків Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. / Я.М. Мочернюк // Матер. IV всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю

«Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук». – Дніпропетровськ, 2014. – Ч.1. – С. 179 – 182.

15. Мочернюк Я.М. Землеробський реманент у сільськогосподарському виробництві поміщиків Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Я.М. Мочернюк // Матер. ІІІ Міжнар. наук.-практ. конференції «Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину». – Одеса, 2015. – С. 107 – 110.

16. Мочернюк Я.М. Розвиток борошномельної промисловості у маєтках Київської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Я.М. Мочернюк // Матер. міжнар. наук.-практ. конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень». – Херсон, 2015. – С. 65 – 69.

АНОТАЦІЇ

Мочернюк Я.М. Дворянсько-поміщицьке господарство Київської губернії (1861 – 1917 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2018.

Досліджено особливості функціонування дворянсько-поміщицьких господарств Київської губернії за умов здійснення модернізаційного реформування в Російській імперії. Висвітлено еволюцію поміщицьких господарств, процес їх господарської переорієнтації на ринкові засади. На основі законодавства Російської імперії систематизовано та проаналізовано загальні тенденції правового регулювання земельних відносин на Київщині, спрямовані на обмеження прав польських землевласників на землю. Визначено головні тенденції та особливості аграрного розвитку Київської губернії. На основі фактичного матеріалу розкрито особливості адміністративного управління і економічного планування розвитку дворянсько-поміщицьких господарств, поземельні відносини у межах їх території, динаміку зміни рентабельності та чинники, що впливали на цей процес. Проаналізовано інформацію, що стосувалася обсягів вирощування зернових і технічних культур, кількості поголів'я худоби тощо. У дослідженні розкрито роль дворян у становленні й розвитку окремих галузей промисловості (цукроваріння, горілчане виробництво, зернове та лісове господарство, тваринництво).

Ключові слова: дворянсько-поміщицьке господарство, Київська губернія, аграрний розвиток, оренда, застава, іпотека, підприємництво, ринок, рентабельність.

Mochernuyk Y.M. The Noble-landed economy of the Kiev province (1861 – 1917). – The manuscript.

Dissertation on the Historical Sciences (Doctor of Philosophy). Degree in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2018.

The peculiarities of the functioning of aristocratic and landowning farms of the Kyiv province in the conditions of the modernization reform in the Russian Empire are investigated. The evolution of landlords farms, the process of their economic

reorientation to market principles are shown. On the basis of the legislation of the Russian Empire the general tendencies of legal regulation of land relations in the Kyiv region, which were aimed at limiting the rights of Polish landowners to land have been systematized and analyzed. The main tendencies and peculiarities of agrarian development of the Kiev province are determined. On the basis of the actual material, the features of administrative management and economic planning of the development of aristocratic and landowning farms, land relations within their territory, the dynamics of changes in profitability and factors that influenced this process are disclosed. The analysis of the information related to the volumes of cultivation of cereals and industrial crops, the number of livestock, and so on. The study shows the role of nobles in the formation and development of individual industries (sugar production, vodka production, grain and forestry, animal husbandry). The work of the administrative apparatus in the estates is covered.

Characterizing the effectiveness of the noble landlord economy in the second half of the XIX – the beginning of the XX century, it is proved that it was directly related to the economic planning and management, the presence of disposable money for hiring sufficient number of workers. The diversified farms had higher returns as they had their own sugar refining factories, distillation factories and flourmills, and provided the whole production cycle. However, a rather important part of income was made up due to temporary and self-employed peasants; profits from levadas, forestry; rental fees, etc. The main feature of the economic life of noble landlord economies, situated in the Kiev Governorate, was the spread of entrepreneurial activity and the growth of the profitability. The specialization of the separate economic powiats and use of new technologies for the crop cultivation contributed to it. A characteristic feature of the development of advanced noble economies was their participation in various agricultural exhibitions, where they demonstrated their achievements and took over the best practices.

Key words: aristocratic-landlord economy, Kiev province, agrarian development, lease, mortgage, mortgage, entrepreneurship, market, profitability.

Мочернюк Я.М. Дворянско-помещичье хозяйство Киевской губернии (1861 – 1917гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2018.

Исследованы особенности функционирования дворянско-помещичьих хозяйств Киевской губернии в условиях осуществления модернизационного реформирования в Российской империи. Показана эволюция помещичьих хозяйств, процесс их хозяйственной переориентации на рыночные основы. На основе законодательства Российской империи систематизированы и проанализированы общие тенденции правового регулирования земельных отношений в Киевской губернии, которые были направлены на ограничение прав польских землевладельцев на землю. Определены основные тенденции и особенности аграрного развития Киевской губернии. На основе фактического материала раскрыты особенности административного управления и экономического планирования развития дворянско-помещичьих хозяйств,

поземельные отношения в пределах их территории, динамику изменения рентабельности и факторы, которые влияли на этот процесс. Проанализирована информация, которая касалась объемов выращивания зерновых и технических культур, поголовья скота и тому подобное. В исследовании показана роль дворян в становлении и развитии отдельных отраслей промышленности (сахароварение, водочное производство, зерновое и лесное хозяйство, животноводство).

Ключевые слова: дворянско-помещичье хозяйство, Киевская губерния, аграрное развитие, аренда, залог, ипотека, предпринимательство, рынок, рентабельность.